

РИМИТЕ В ПОЕМАТА „СЕПТЕМВРИ“

Любен Любенов

Според точното определение на Г. Марков поемата „Септември“ „е онова единствено произведение, което е най-висшето поетическо откровение на Гео Милев“¹. То сякаш е изпято наведнъж, в един нестихващ творчески унес. Тази поема е сякаш създадена, за да бъде рецитирана от устата на жилестите работници по младежки събрания и тържества — тъкмо тогава тя звучи най-естествено и най-силно. Същевременно няма друга поетическа творба, в която цялото съдържание да е отразено толкова ясно в римуваните думи. Тук римата е истинско огледало на съдържанието. Принципът да се римуват най-важните, най-силните, най-огнените думи в стиха е спазен абсолютно. Целият този наниз от гръмоподобни думи е споен, организиран (по термина на В. Маяковски), облагороден от римата. В поемата „се отхвърлят всякакви строги норми, правила, условности. Няма строфи, няма равен брой срички, няма постоянно място на римите. Единственото нещо, което се заимствува от силаботониката, са ритмичените стъпки и римите“². Римата първенствува пред ритъма, доколкото той непрекъснато се мени и е силно синкопиран, като честите неравносложни рими усилват още повече синкопите. На много места именно римата задава ритъма, направлява го и го диктува. Тя обединява в една сложна, но ясна и отчетлива мелодия целия буен поток от звуци, превръщайки го в неповторима богатирска симфония на революционния устрем. В „Септември“ римата издържа блестящо трудния изпит пред революционната поезия. По наситеност с оригинални, неповторени и неповторими рими това произведение е безспорно едно от най-ярките в българската поезия. И същевременно едно от чудесата на българския римуван стих — тук всяка втора дума се римува³! Римният рисунък е твърде сложен, несиметричен, често убягващ от погледа, но той присъствува навсякъде в поемата и е в пълна хармония със съдържанието. Неримувани в края на стиховете думи се срещат спорадично и рядко. Познаването на римния рисунък в поемата е твърде важно за адекватното и художествено възприемане на поемата. Неговото замъгляване при рецитиране е причина за избледняване на съответните места.

Отбелязвайки, че „в основата на поемата лежи амфибрахийт“, Г. Марков правилно подчертава, че „римите възникват... върху асоциативна звукова основа. Винаги когато една дума предизвиква съответната звукова асоциация, Гео Милев я римува, понякога дори без особена смислова необходимост или в

¹ Г. Марков. Гео Милев. Библ. „Творчески портрети“. С., 1975, с. 88.

² Пак там, с. 117.

³ Наистина, ако не се смятат предлозите, съюзите, междуметията и частиците, играещи спомагателна роля при изграждането на фразата, от 1121 смислови единици в поемата римувани са 506 (45,1%).

противоречие с идейната позиция на поета.⁴ И наистина създателят на „Септември“ е използвал два основни похвата за римуване: на идейно кореспондиращи си смислови единици и на идейно антагонистични такива. Изградените съобразно с тези два принципа рими пронизват поемата открай докрай.

В „Септември“ прави впечатление нещо необичайно за други поетически творби. При мъжките рими рязко преобладават затворените — по брой те са близо две трети от всички мъжки рими.⁵ Същевременно при женските рими положението е тъкмо обратното — сред тях затворени рими се срещат по изключение.⁶ Отворени са и всички употребени от Гео Милев дактилни рими. По такъв начин противопоставянето на предимно затворените мъжки и предимно отворените женски и дактилни рими в поемата е изключително силно и несъмнено допринася за засилване впечатлението от контрастния, без светлосенки стих.

Бие на очи насищането на стиховете с оригинални ярки рими, включително мъжки: плѹ-нахлѹ, Ханаа́н-обетова́н, Сара́мбѣй-Андре́й, погро́м-ло́м, то́п-гро́б, до́м-погро́м, простра́н-Ку Кля́кс Кля́н, Тот-Савао́т, ско́к-бо́г-бо́г-бо́г. От женските бих отбелязал ут́рба-зло́ба-ро́ба, заво́ди-заво́и-усо́и, че́рни-лате́рни, шпа́гито́йги, бо́жи-но́жа, не́рви-Септе́мври, проф́ани-хулига́ни-глига́ни, Сатана́та-грана́та, бля́сна-хря́сна, смо́щи-пото́щи, пала́чи-зна́чи-захра́чи, осанна-урага́на-преста́на, де́мон-Агаме́мнос. Свежо звучат и днес почти всички дактилни рими в поемата: изпо́късани-навѣ́сени, скло́нове-сло́нове, тьрпе́ние-ге́нии, пе́шери-ве́щици, изт́рпна́ха-плѣ́пна́ха, се́ляни-стре́ляни, настѣ́пва́ха-изт́рпна́ха, бараба́ните-изподр́аните, се́ляни-разстре́ляни, ха́лата-ця́лата, мо́стове-ло́стове. От неравносложните рими следва да се отбележат особено първите-кърви, сюбли-мен-непостижи́м, би́кове-ви́кове-вели́ки, карта́чници-дале́чните. И всичко това не е никак малко за една сравнително кратка поема⁷ като „Септември“. Същевременно тук се срещат и някои рими, вече усвоени от други поети, ала колко огромна е разликата в съдържанията, заключени между тях! Така например в XI част четем:

Пламнали клади
лизнаха със светотатствен език
светото *подножие*
на *божия*
престол.

Какво общо има това със следните стихове от „Родина“ на Лилиев:

И ето ме изпълнен пак с любов,
и ето, ме, Родино, пак готов
чело да сложа в твоето *подножие*,
да те посрещна като спомен скъп
и да приема твойта свята скръб
като награда, като милост *божия*.

А някои римувани думи, като например народ, съчетани с други съзвучни, сполучливо играят ролята на римен лйтмотив: свѹд-наро́д (I част), наро́д-живо́т (III част), скѹт-скѹт-наро́д-възхо́д-живо́т, плѹд-наро́д (V част).

⁴ Г. Марков. Цит. съч., с. 117.

⁵ По-точно — 52 или 61,2%.

⁶ Само 13 или 13,8%.

⁷ По наша субективна преценка около 37 (или 16,5% от всички) рими в поемата звучат особено свежо.

Обаче това римуване на действени, заредени с много енергия думи не е довело до особено силна флективност⁸ на римите в поемата. Делът на съчетаните еднакви части на речта, макар че леко надвишава половината от римите, е от порядъка на този в редица други ярки образци от българската поезия.

В поемата са представени всички видове рими: мъжки, женски, дактилни, неравносложни.⁹ Последните два вида още повече разклащат и без това разлюления амфибрахий. Преобладават двойните,¹⁰ но често се срещат и тройни, четворни, петорни и дори шесторни рими¹¹ обикновено в най-драматичните места на поемата, където въздействуват като настойчив, тревожен камбанен екот. Нерядко Гео Милев използва и тавтологични рими. В някои стихове крайните рими са подсилени посредством вътрешна рима със същата римоформа.¹² Туктам са вплетени отчетливи пароними. По такъв начин в „Септември“ българската рима е представена в пълния си блясък и разнообразие.

Липсата на строга строфа и на определен брой стъпки в стиховете проличава още в началото на I част:

Нощта ражда из мъртва утроба
вековната злоба на роба:
своя пурпурен гняв —
величав.

Породеното от тези две съседни рими римно очакване за продължение на тази римна схема не се потвърждава още в следващите няколко стиха. Напротив, в тях възниква сложен римен рисунък, така характерен за цялата поема, непредсказуем и неочакван като самото ѝ съдържание:

Дълбоко сред мрак и мъгла

Из тъмни долини
— преди да се съмне
из дебри пустинни
из всички балкани
из гладни поля
из кални паланки
села
градове
дворове
из хижи, колиби
из фабрики, складове, гари

⁸ Флективна рима — рима, чиито компоненти са еднакви части на речта (еднакви морфологични единици). Вж. В. Ж и р м у н с к и й. Теория стиха. Л., 1975, с. 611. В поемата при мъжките рими флективни са 54,1%; при женските — 58,5%; при дактилните — 58,1%; при всички рими — 56,3%.

⁹ От римите в поемата 38% са мъжки, 42% женски, 14% дактилни и 6% неравносложни (3 са изградени от мъжка и женска клаузули; 11 — от женска и дактилна; 1 — от дактилна и хипердактилна).

¹⁰ Двойни са 79 мъжки, 75 женски и всички дактилни и неравносложни рими.

¹¹ От мъжките рими 1 е тройна, 2 са четворни и 1 е петорна. От женските рими 11 са тройни, 1 е петорна и 1 е шесторна.

¹² Римоформа — самият звуков комплекс, еднакъв в две, три или повече стихови клаузули, въз основа на който се изгражда римата (в следните думи римоформата е изтъкната с главни букви: сЕЛА, сЪмнЕНИЕ, порАЖДАНЕТО, ЯБЪЛКА). Вж. С. И в а н ч е в, Л. Л ю б е н о в. Предговор към „Български римен речник“ (С., 1967, с. VII). В поемата крайните рими са подсилени посредством вътрешна рима със същата римоформа в 2 случая при мъжките и в 6 случая при женските рими.

хамбари
чифлици
воденици
работилници
юзини
заводи:

Четейки този пасаж, човек постепенно губи надежда за римуване на първия му стих. Едва в шести и осми стих се оформява тройната рима мъгла-поля-селá. През стих се римуват долини-пустини и балкани-паланки. Съвсем отчетливо звучат съседните точни рими градовé-дворовé, гáри-хамбáри, чифлици-воде-ници. Остават неримувани само стиховете, завършващи с думите *съмне, колиби, работилници* и, може би, *юзини* (12-те стиха, през които тя се римува с *долини-пустини*, са сякаш твърде голяма дистанция, за да възникне впечатление за рима дори и при един твърде изострен слух). Последната дума от пасажа образува тройна рима с по-нататъшни думи (завóди-завóи-усóи). След изброяване на още двадесетина обстоятелствени пояснения, оформени стихово само от римата, в поемата нахлува нейният колективен герой — народът, предшествуван от цялата поредица римувани определения:

изпокъсани
кални
гладни
навъсени
измършавели от труд
загубели в жегата и студ
уродливи
сакати
космати
черни
боси
изподрани
прости
диви
гневни
бесни
— без рози
и песни
без музика и барабани,
без кларнети, тимпани, латерни,
флигорни, тромбони, тръби:
на гърба с парцаливи торби,
в ръцете — не с бляскави шпаги,
а с прости тояги,
шопи с сопи
с пръти
с копрали
с търнокопи
с вили
с бравни
с топори
с коси
и слънчогледи

— стари и млади —
се спуснаха всички отвед
— като отприщено стадо
от слепи животни,
безброй яростни бикове —
с викове
с вой
(зад тях — на нощта вкаменения свод)
полетяха напред
без ред
неудържими
страхотни
велики:
народ!

Няма да проследяваме подробно римите — ще отбележим, за краткост само неримуваните стихове. Те са съвсем малко, а именно завършващите с гневни, пръти, копрали, вили, топори, коси (т. е. всичко 6 стиха). Характерни са стихийно възникващите далечни рими като бѹси-прѹсти-рѹзи, изподрѹни-барабѹни (подчертана от вътрешното римуване в следващия стих с *тимѹни*), чѹрни-латѹрни, отврѹд-рѹд, свѹд-нарѹд. Интересна е тройната рима слѹнчоглѹди-млѹди-стѹдо, в която първите два компонента се римуваха паронимно. Ако липсваха римите, цялата тази поредица от съществителни щеше да се превърне в сборище от думи без обединяващ център. Ако не се смятат предлозите, съюзите, частиците и междуметията, които по начало почти не се използват самостоятелно за изграждане на рими, в I част от поемата има 142 думи, като 72 от тях (50,7%) се римуват! Близко две трети от римуваните думи (42) са разположени съседно или през стих, и именно те създават у читателя едно неотслабващо вътрешно очакване за римуване и на все още останалите римно самотни думи, като в повечето случаи това римно очакване се оправдава, макар и понякога с голямо закъснение. И тези закъснителни рими подобно на закъснителни бомби отекват ту тук, ту там и несъмнено допринасят за натрупването на все по-голям и по-голям заряд в стиховете, който се разрежда като мълния в последната дума на частта народ.

Това обилно римуване продължава и във II част от поемата.¹³ В първата ѝ половина нейният лейтмотив се задава от дактилните рими картѹчници-далѹчните, склѹнове-слѹнове и особено от тавтологичната рима слѹнчоглѹдите-поглѹднаха, която великолепно кореспондира на тавтологичната основа за изграждане на фразата (*слѹнчоглѹд=гледащ слѹнцето*). Във втората преобладават женските рими ѹдар-ѹдар-лѹди, олѹво-топѹве и преминалата в неравносложна зарѹваха-заплѹщѹха-страх-плѹх.

Нощта се разсипа във блясъци
по върховете.
Слѹнчоглѹдите
поглѹднаха слѹнцето!
Зората от сън се
пробуди
сред гръм на картѹчници:
От далечните

¹³ В нея от 29 смислови единици са римувани 15 (51,7%).

склонове
— удар след удар —
заплюяха
луди
куруми — олово.
Топове
като зинали слонове
зареваха. . .
Трепет и страх.
Слънчогледите паднаха в прах.

Римната наситеност и на III част е от същия порядък.¹⁴ В нея има само мъжки и женски рими. Наред с изразителните женски рими народен-прободен, божинбожа, просяк-мозък, нерви-Септември, свободен-народен, дело-смелост, сами по себе си съдържащи богат подтекст, особено силно прозвучава четворната мъжка рима Ханаан-обетован-нам-блян:

Пред нас е смъртта —

о иска!

но отвъд:

там цъфти Ханаан

от Правдата обетован

нам —

вечна пролет на живия блян. . .

Вярваме! Знаем! Желайме го!

с нами бог!

Последните два стиха остават неримувани. По такъв начин споменатата вече четворна мъжка рима остава заключителна и това още повече усилва нейното въздействие.

Следващата IV част е изградена само от 22 смислови единици (на мнозина други поети те биха стигнали навярно само за една четиристишна строфа!) и над половината от тях отново са римувани! Римната мелодика на тази част се задава от мъжките рими (кръв-пръв, Саранбей-Андрей, погроб-Лом, Чирпан-Фердинанд). Без да отговаря на общоприетите изисквания за рима, именно като рима се възприема и словосъчетанието подем-погром, благодарение на съвпадащите начални и крайни звукове на двете думи. Женските рими са представени само от вътрешно тавтологичната „Септември!-Септември!“, заемаща цял стих; неравносложните — от Нова-Берковица. Последният стих е отново неримуван:

Септември! Септември!

О месец на кръв!

на подем

и погром!

Мъглиж беше пръв

Стара

и Загора

Нова

Чирпан

Лом

Фердинанд

Берковица

¹⁴ От 74 смислови единици са римувани 34 (46%)

В V част, където е една от кулминациите в поемата, делът на римуваните думи се повишава.¹⁵ Мъжките рими са малко, но именно енергичната мъжка рима плód-нарóд служи за финал. Нейният втори компонент е включен и в петорната мъжка рима скóт-скóт-нарóд-възхóд-живóт. В тази част преобладават женските и дактилните рими. Интересно е противопоставянето между двата обществени полюса, още по-ярко разграничено и в чисто формално-стихово отношение посредством противопоставянето между група от чисто дактилни и група от предимно женски рими:

Народът въстана —

(не гении

таланти

протестанти

оратори

агитатори

фабриканти

въздухоплаватели

педанти

писатели

генерали

съдържатели

на локали

музиканти

(и черносотници)

А

селяци

работници

груби простаци

безимотни

неграмотни

профани

хулигани

глигани

— скот като скот

хиляди

маса

народ.

В VI част е налице равновесие между мъжките и женските рими.¹⁶ Независимо от това, че началото на смъртната битка е дадено върху нарисован със замах пейзажен фон, делът на римуваните смислови единици спада, оставяйки обаче достатъчно висок.¹⁷ Някои женски рими са особено изразителни (блясна-хрясна,

¹⁵ От 88 смислови единици са римувани 48 (54,6%).

¹⁶ Тази част съдържа 4 мъжки рими (пър-збб, гръм-хълм, ек-далек, легло-витло), 4 женски (блясна-хрясна, небето-сърцето-бързолетен, чуки-дупки, потъци-смъти), 1 дактилна (пещери-вещици) и 1 неравносложна (слъ се-бесни-бездната).

¹⁷ Римувани са 38,6% от тях.

потόци-смóци). Единствено в следващата VII част рими няма. И не може да има, понеже тя се състои от един единствен стих:

Започва трагедията!

Но в VIII част, където устремът на битката е изобразен с епична широта, римата продължава да играе своята важна роля. Пародираният казионен лозунг, картеният лай, смъртта на първите, бумтежът на артилерията, трепетът на селата и градовете, зловещите трупове, подгонените селяни — всичко това е римувано предимно с експресивни, разлюшкани дактилни рими, в които отчетливо отекват и поетовата ирония, и оръдейната канонада, и човешкият ужас. . .

„Отечеството
е в опасност!“

Прекрасно:

но — шо е отечество? —

И яростно лаят
картечници. . .
Първите
паднаха в кърви.
Зад далечните
върхове
забумтя артилерия.
Затрепераха
градове
и села.
Мъртви тела
— окървавени трупове —
застлаха
склонове
валози
пътища. . .
С извадени саби
кавалерийски отряди подгониха
разбитите селяни
— доубивани, стреляни,
с шрапнели, фугаси
— бягащи в ужас на всички страни. . .

В следващата IX част, където е друг от кулминационните моменти в поемата — обесването на поп Андрей, — насищането с рими отново става необичайно голямо.¹⁸ Създаващото тревожно очакване преплитане на дактилни и женски рими постепенно отстъпва място на отсечени синкопиращи стиха мъжки:

Там
посред общия смут
сам,
като луд
епически смелия
поп Андрей
с легендарния топ
стреля
снаряд след снаряд —

Следва един от най-потресните моменти в поемата — поп Андреевият бунт срещу бога. В пестеливо изградения пасаж щедро са вплетени неравносложната миг-извика-велик, вътрешната литургии-ектении и особено великолепната женска

¹⁸ От 154 смислови единици са римувани 83 (52,3%).

рима Сатаната-граната, ограничената смислова несъвместимост на чийто компоненти създава силно римно отблъскване между тях и оттам силно междустихово напрежение.

В последния миг:
„Смърт на Сатаната!“
извика
побеснял и велик —
и обърна назад
своя топ:
последната
граната
изпрати
право там
— в божия храм
дето бе пял литургии, ектения.

Всеизвестните стихове, в които попят сам слага примката на врата си, завършват с енергичните многозначителни рими палáчи-знáчи-захрáчи, ед́ин-ам́ин, въже́то-небе́то, ув́исна-ст́иснал и с особено редките и изразителни плю-нахлу и сюбл́и-мен-непости́жим.

Единствено в кратката Х част римите са сравнително най-малобройни и сравнително най-малко интересни: три мъжки (есентá-полетя́, по́т-сво́д, до́м-погро́м) и толкова женски (бля́ськ-тря́ськ, изви́ се-сни́ши се, я́то-земя́та). Те включват само една трета от смисловите единици. Това е наистина малко в сравнение с римите в останалите части на поемата, но е повече в сравнение с римите в една обикновена строфа на някой друг поет, написана например в четиристъпен ямб. Впрочем тази част служи само за прелюдия към предпоследната глава на поемата:

Тогава настана
най-ужасното.
Бясно захласната
заудря в душите тревожна камбана. . .

Тук вихрените Гео Милеви рими отново въздействуват с целия си блясък, изобетателност и разнообразие. Мъжките, сред които доминират такива експресивни като звéк-éк, простра́н-Ку Кльке́ Кля́н, конво́й-сто́й, мьгла́-селá, престóл-мéсо, се редуват ту с необикновено красноречиви женски (изпи́ска-сти́ска, окърва́вени-я́вни-зада́вени, залóстени-го́сти, войни́ци-Ма́рица-Ма́рица, топо́ра-кръ́гозо́ра, ва́ди-кла́ди), ту със зловещи дактилни (ужáсното-захла́сната, за́ключена-сгу́шена, се́ляни-разстре́ляни, ха́лата-ця́лата). Изключително силна е заключителната петорна неравносложна рима осáнна-урага́на-преста́на-наста́на-курба́н.

Потекоха кървави вади.
Пламнаха клади
лизнаха със светотатствен език
светото подножие
на божия
престол.
Замириса на живо месо.
Ужасени отвис небесата
нададоха вик
блажените жители на светлия рай:
— на бога свирепо осанна —

Край.
Урагана престана,
халата
спря най-подир:
мир
и тишина
настана
по цялата
страна.
Кървав на боговете курбан.

В последната XII глава „Поеът използва богато литературни герои от античната литература, за да изрази своите чувства и идеи“. — „Обаче тяхното значение не е в прякото им литературно съдържание, а в намек. Те са дълбоко преосмислени и се превръщат в условно-алегорична форма за съвременни събития и актуални проблеми.“¹⁹ Обикновено те са вплетени в пълни с подтекст рими (Ахила-сила, демон-Агамемнон, Хекуба-груба-Хекуба, Клитемнестра-Клитемнестра-Орест), което още повече акцентува вниманието на читателя върху тях. Тази последна част не е от най-наситените с рими,²⁰ но пък повечето от тях са измежду най-силните в поемата. Преобладават женските.²¹ Особено патетично и тържествено звучи финалът, за което несъмнено съдействуват и отчетливите римни съзвучия:

По небесните мостове
високи безкрай
с въжета и лостове
ще снемем блажения рай
долу
върху печалния
в кърви обляния
земен шар.
Всичко писано от философи, поети —
ще се сбъдне!
— Без бог! без господар !
Септември ще бъде май.
Човешкият живот
ще бъде един безконечен възход
— нагоре! нагоре!
Земята ще бъде рай —
ще бъде!

Поемата „Септември“ на Гео Милев е забележително творение на българския римуващ стих. Тук римата е натоварена с такива функции и първостепенни задачи, с каквито не са я натоварвали други български поети нито до, нито след Гео Милев.

¹⁹ Г. Марков. Цит. съч., с. 105—106.

²⁰ Римувани са 91 от 232 смислови единици (39,2%).

²¹ XII част съдържа 15 мъжки рими (от тях 14 двойни и 1 четворна: скѡк-бѡг-бѡг-бѡг) 16 женски (от тях 13 двойни и 3 тройни: Хекуба-груба-Хекуба, загина-загина-загина, бездни-беззвѣздни-железни), 6 дактили и 5 неравносложни (проклѣтия-отплѣта, Клитемнестра-Клитемнестра-Орест, пожарите-отговарят-вѣра-отговарят, небѣто-сърцѣто ти-небѣто, престѡл-на-дѡлу-дѡлу).